

ANGELIKA MODLIŃSKA-PIEKARZ

BIZANTYJSKA TEORIA PARAFRAZY A PIERWOTNA WERSJA *PROGYMNASMATÓW* TEONA *

Świadome i zamierzone naśladownictwo istniejącego wzoru, które zachowuje jego ogólny sens, zmienia natomiast formę wypowiedzi, nazwane później parafrazowaniem lub parafrazą, było praktykowane jako ćwiczenie retoryczne przez mówców greckich już w V w. przed Chr. Wiadomo, że Gorgiasz służył z tego, że potrafił opowiadać ten sam temat na wiele różnych sposobów. Jedno z najstarszych i najbardziej znaczących odniesień do parafrazowania pochodzi od najślynniejszego ucznia Gorgiasza i Sokratesa – Izokratesa, wybitnego mówcy i nauczyciela sztuki wymowy. W mowie znanej jako *Panegyryk* Izokrates uzasadnia sens i wartość przedstawiania tej samej rzeczy wielokrotnie i na różne sposoby oraz zwraca uwagę na niezwykle istotny dla parafrazowania fakt, że mówca mówiąc o tym samym, może przedstawić rzeczy małe jako coś wielkiego, a wielkie jako mało istotne (*Panegyricus* 7-9). Natomiast jako praktyka w parafrazowaniu w większości traktatów reto-

---

Dr ANGELIKA MODLIŃSKA-PIEKARZ – adiunkt, Biblioteka Uniwersytecka KUL, Oddział Zbiorów Specjalnych, Sekcja Rękopisów; adres do korespondencji: ul. Chopina 27, 20-023 Lublin, e-mail: angelikamodlinska@wp.pl

* Niniejszy artykuł jest fragmentem większego studium na temat teorii parafrazy do XVII wieku, które jest częścią rozdziału monografii zatytułowanej *Łacińska poezja biblijna na Śląsku w XVI i XVII wieku*, powstającej w ramach projektu badawczego o tym samym tytule, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w latach 2012-2015. Natomiast w tym ujęciu tematycznym należy traktować go jako skromną głosę do niezrównanej rozprawy dotyczącej teorii i praktyki parafrazy od najstarszych przekazów starożytnych do późnego średniowiecza autorstwa Michaela Roberta zatytułowanej *Biblical Epic and Rhetorical Paraphrase in late Antiquity*, która była dla mnie głównym źródłem informacji na temat wszelkich odniesień do parafrazy zawartych w pismach autorów starożytnych i średniowiecznych. Jako że praca ta została opublikowana w 1985 r., zrozumiałe jest, że od tego czasu pojawiło się wiele cennych i znaczących publikacji naukowych, czy to w postaci opracowań, czy to edycji źródłowych, czy przekładów, które rzuciły nowe światło na niektóre elementy rozważań Roberta. Zob. i por. M. Roberts, *Biblical Epic and Rhetorical Paraphrase in late Antiquity*, Liverpool: F. Cairns 1985, s. 5-60.

rycznych, zarówno w obszarze języka greckiego, jak i łacińskiego, najczęściej przywołuje się Demostenesa. Świadectwem stosowania przez niego parafrazy jest relacja Plutarcha, który opisał, że Demostenes miał zwyczaj parafrazowania mów własnych i cudzych (Demosthenes 8, 2).

Parafraza znana była też rzymskim retorom, co dwukrotnie potwierdził Ciceron (*De oratore* I 34, 154, *Brutus* 27, 105). Najważniejsze zalecenia dotyczące parafrazowania na gruncie rzymskim pozostawił Kwintyliusz w *Institutio Oratoria*. Znajdują się tam dwa fragmenty bezpośrednio mówiące o parafrazie (*Inst.* I 9, 2 i X 5, 4-11), w których opisał parafrazę jako jedno z ćwiczeń retorycznych¹. Prócz Kwintyliusza przekształcanie istniejących utworów na różne sposoby, jako sposób na kształcenie sztuki wymowy, rekomenduje też Pliniusz Młodszy w liście do Fuscusa Salinatora (*Ep.* VII 9). Nie użył tam jednak słowa „parafraza”. Nikt jednak, zarówno z tych wcześniejszych, jak i późniejszych, tak greckich jak i rzymskich mówców, nie rozwinął tego tematu równie obszernie i kompleksowo, jak to uczynił Teon z Aleksandrii, grecki retor i nauczyciel wymowy, żyjący około połowy I w. po Chr.²

TEORIA PARAFRAZY WEDŁUG TEONA

O parafrazie mówi Teon szeroko już we wstępnym rozdziale *Progymnasmatów* (*Προγυμνάσματα*), zachowanym do dziś w greckim oryginale:

ή δὲ παράφρασις οὐχ ὡς τισιν εἴρηται ἢ ἔδοξεν, ἀχρηστός ἐστι· τὸ γὰρ καλῶς εἰπεῖν, φασιν, ἀπαξ περιγίνεται, δις δὲ οὐκ ἐνδέχεται. Οὗτοι δὲ σφόδρα τοῦ ὀρθοῦ διημαρτήκασι· τῆς γὰρ διανοίας ὅψ' ἐνὶ πράγματι μὴ καθ' ἓνα τρόπον κινουμένης, ὥστε τὴν προσπεσοῦσαν αὐτῇ φαντασίαν ὁμοίως προενέγκασθαι, ἀλλὰ κατὰ πλείους,

¹ Na temat Kwintyliuszowej teorii parafrazy zob.: M. Roberts, *Biblical Epic*, s. 14-18; A. Modlińska-Piekarz, *Votum Davidicum. Poetyckie parafrazy psalmów w języku łacińskim w XVI XVII wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2009, s. 38-41; A. Modlińska-Piekarz, *Retoryczna teoria parafrazy w starożytności i w epoce renesansu*, w: *Studia rhetorica. Materiały z konferencji naukowej Retoryka dawna, Kraków, 16-17 marca 2009 roku*, red. M. Choptiany, W. Ryczek, Kraków: Księgarnia Akademicka 2011, s. 145-162.

² Obecnie w literaturze naukowej podawane są trzy wersje: pierwsza, że Teon żył za panowania cesarza Hadriana (117-138); druga, że jego działalność przypada na ok. poł. I w. po Chr.; trzecia, że żył po Aftoniosie, ok. IV w. Wiele cennych informacji na temat progymnasmatów Teona i ich recepcji znaleźć można w znakomitej, niezwykle erudycyjnej pracy B. Awianowicza. Zob. B. Awianowicz, *Progymnasmata w teorii i praktyce szkoły humanistycznej od końca XV do połowy XVIII wieku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2008, s. 35-38 (tu literatura dotycząca datowania traktatu Teona). Najbardziej prawdopodobną wersją wydaje się ta, przyjmująca, że Teon był starszy o około jedno pokolenie od Kwintyliusza.

καὶ ποτὲ μὲν ἀποφαινομένων ἡμῶν, ποτὲ δὲ ἐρωτώντων, ποτὲ δὲ πυνθανομένων, ποτὲ δὲ εὐχομένων, ποτὲ δὲ κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον τὸ νοηθὲν ἐκφερόντων, οὐδὲν κωλύει κατὰ πάντας τοὺς τρόπους τὸ φαντασθὲν ἐπίσης καλῶς ἐξενεγκεῖν. Μαρτύρια δὲ τούτου καὶ παρὰ ποιηταῖς [ἔστι καὶ τοῖς αὐτοῖς ποιηταῖς ἢ ἑτέροις τισὶν καὶ παρὰ ῥήτορσι] καὶ ἱστορικοῖς, καὶ ἀπλῶς πάντες οἱ παλαιοὶ φαίνονται τῇ παραφράσει ἄριστα κεκρημένοι, οὐ μόνον τὰ ἑαυτῶν ἀλλὰ καὶ τὰ ἀλλήλων μεταπλάσσοντες. (*Prog.* 4-5 Patillon³; por. *Prog.* 62, 10-24 Spengel)⁴.

Teon rozumie parafrazę jako wyrażenie danej myśli innymi słowami i w inny sposób, niż to było ujęte wcześniej. Broni jej przed sądem tych, którzy uważają, że dobrze można powiedzieć tylko raz. Dokonywanie tego rodzaju zabiegów jest według niego zasadne, ponieważ tę samą rzecz można przedstawić dobrze nie jeden raz, lecz wielokrotnie i na wiele różnych sposobów, wśród których wymienił twierdzenie, pytanie, prośbę i życzenie. Na potwierdzenie tego pisze, że przykłady parafrazowania można znaleźć tak u poetów, jak i u historyków, którzy uważali parafrazę za ćwiczenie pożyteczne do kształcenia wymowy i zaznacza, że przerabiano w ten sposób zarówno własne jak i cudze utwory (*Prog.* 62, 21-24 Spengel; *Prog.* 5 Patillon). Teon podając liczne przykłady parafrazowania (*Prog.* 62, 25-64, 25 Spengel; *Prog.* 5-8 Patillon)⁵, jako jeden z pierwszych retorów zwrócił uwagę na fakt, że parafraza ma dużą wartość nie tylko w retoryce, ale również w literaturze, o czym świadczą podane przez niego liczne przykłady jej literackiego wykorzystania. Ponadto na przykładzie różnych mów Demostenesa pokazał, że parafrazowanie na różne sposoby urozmaica wypowiedź i właśnie poprzez to urozmaicenie można ukryć przed słuchaczami (ποικιλία λανθάνει τοὺς ἀκούοντας) fakt wielokrotnego powtarzania tej samej myśli (*Prog.* 63, 31-64, 27 Spengel; *Prog.* 5-8 Patillon). Nawiązuje do tego także w innym miejscu zachowanej w oryginale wersji traktatu (*Prog.* 69, 27-30 Spengel; *Prog.* 14 Patillon), gdzie ponownie podkreśla, że starożytni nie lekceważyli parafrazy.

W tej bardziej rozpowszechnionej wersji traktatu pokazane są zatem dwa różne poziomy parafrazowania: przeróbki na poziomie gramatycznym (np.

³ A e l i u s T h é o n, *Progymnasmata*, texte établi et traduit par M. Patillon avec l'assistance, pour l'Arménien, de G. Bolognesi, Paris: Les Belles Lettres 2002, s. 4-5. Słowa w nawiasie kwadratowym dodane przez Patillona.

⁴ T h e o n, *Progymnasmata*, ed. L. Spengel, w: *Rhetores Graeci*, vol. II, Lipsiae: Teubner 1854, s. 62.

⁵ Szczegółowa identyfikacja przykładów przedstawiona w wydaniu M. Patillona: A e l i u s T h é o n, *Progymnasmata*, s. 4-7, i w przekładzie angielskim Kennedy'ego: *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*, translated with Introduction and Notes by George A. Kennedy, Atlanta: Society of Biblical Literature 2012, s. 6-8.

przez prostą zmianę sposobu wypowiedzi z twierdzenia na pytanie) i modyfikacje wymagające większej umiejętności, będące dojrzalszym, wyższym rodzajem parafrazowania, zarezerwowanym dla dojrzałych autorów. Uwaga ta nie dotyczy zresztą tylko parafrazy, wszystkie bowiem omawiane przez Teona progymnasmata były traktowane dwojako: i jako proste ćwiczenia retoryczne praktykowane przez uczniów szkół retorycznych, i jako współzawodnictwo retoryczne i literackie dojrzałych mówców, historyków i poetów (*Prog.* 69, 23-27 Spengel; *Prog.* 14 Patillon). Nie miał on zatem wątpliwości, że parafraza nie była zjawiskiem nowym i rzadkim, i to nie tylko na gruncie prozy retorycznej czy historycznej, ale także poezji.

W tym miejscu dodać należy, że omówione wyżej fragmenty, dotyczące parafrazy jako jednego z ćwiczeń retorycznych, były jedynym znanym opisem tego zjawiska dla wielu pokoleń nauczycieli retoryki do końca XVIII w., także dzięki temu, że rozpowszechnione zostały (wraz z całą późniejszą, pozbawioną pięciu ostatnich rozdziałów, wersją traktatu Teona) poprzez łacińskie przekłady Joachima Camerariusza (Bazylea 1541)⁶ oraz Daniela Heinsiusa (Lejda 1626)⁷, w obu przypadkach wydane wraz z tekstem greckim. Natomiast inaczej ma się rzecz z całym rozdziałem poświęconym parafrazie, zachowanym w pierwotnej, a zaginionej później wersji traktatu. Dziś znany jest on za pośrednictwem sporządzonego prawdopodobnie w VI w. armeńskiego przekładu, którego odpisy zachowały się w rękopisach z XIII i XVII w. Ów armeński przekład został opublikowany po raz pierwszy w 1938 r.⁸, ale dla większości europejskich i amerykańskich badaczy, nie znających tego języka, był on niedostępny i zupełnie nieznan aż do 1997, kiedy Michel Patillon wydał przełożony i opracowany przez siebie tekst Teona zachowany w języku greckim oraz przetłumaczone przez Giancarlo Bolognesiego partie tekstu zachowane jedynie w przekładzie armeńskim⁹. Do tego czasu w badaniach naukowych funkcjonowała przereklamowana jeszcze w starożytności

⁶ Theon Sophista, *Prima apud rhetorem exercitationes, innumeris quibus scatebant antea mendis Ioachimi Camerarii Pabergensis opera purgatae et in sermonem latinum conversae. Adiectus est quoquererum et verborum in iisdem memorabilium locupletissimus index*, Basileae: sumptu et cura Ioannis Oporini, 1541.

⁷ Theon Sophista, *Progymnasmata, accurate emendata ac recensita. Accedit interpretatio Latina, ita hac editione emendata, ut sit nova*, Lugduni Batavorum: ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Acad. Typograph. 1626.

⁸ Tekst został wydany w języku armeńskim w 1938 r. w Erewaniu przez H. Manandyana: *T'êovnay Haghags chartasanakan krt'ut'eants'*, ashkhataşirut'yamb Hakob Manandyani, Yerevan: HKhSH Patmut'yan yev Grakanut'yan Institut 1938.

⁹ Aelius Théon, *Progymnasmata*, (o tekście armeńskim, s. CXXXVI-CLII, o parafrazie, s. XXVIII i CIV-CVII oraz tekst armeński z francuskim przekładem, s. 107-110).

wersja *Progymnasmátów* Teona, która zawierała inny podział ćwiczeń retorycznych, niż to zapowiadał, zachowany z pierwszej wersji, rozdział wstępny. W pierwotnej wersji *Progymnasmátów*, jak można sądzić z tego wstępu, traktat zawierał również materiał dotyczący pięciu dodatkowych ćwiczeń retorycznych i były to: ἀνάγνωσις, ἀκρόασις, παράφρασις, ἐξεργασία oraz ἀντίρρησις (*Prog.* 4-9 Patillon; *Prog.* 61, 30-65, 25 Spengel). Armeński przekład zachował treść owych pięciu zaginionych później w greckim oryginale rozdziałów (*Prog.* 102-112 Patillon), a więc i ten najważniejszy dla niniejszych rozważań – rozdział piętnasty dotyczący parafrazy (*Prog.* 107-110 Patillon). W rozdziale tym Teon przedstawia definicję parafrazy, jej rodzaje i przykłady ćwiczeń parafrazystycznych dla uczniów szkół retorycznych¹⁰. Parafraza polega, według niego, na zmianie formy wypowiedzi z zachowaniem jej pierwotnego sensu. Synonimem parafrazy jest metafraza. Rozróżnia cztery rodzaje parafrazy, odpowiadające czterem sposobom modyfikacji parafrazowanego tekstu (*Prog.* 107 Patillon):

1. Parafrazę syntaktyczną, polegającą na zmianie kolejności poszczególnych fragmentów wypowiedzi z zachowaniem tych samych słów. Retor miał tutaj na myśli przede wszystkim zmianę kolejności wyrazów, ale dopuszczał też zapewne bardziej skomplikowane zmiany składni. Według Teona tego rodzaju parafraza daje wielorakie możliwości modyfikowania pierwowzoru (*Prog.* 108 Patillon).

2. Parafrazę przez dodanie (dziś określilibyśmy ją mianem amplifikacyjnej), czyli rozwinięcie pierwotnej wypowiedzi przez dodanie nowych elementów. Tu podaje przykład Tukidydesa (I.142.1) przerobiony przez Demostenesa (4.37) (*Prog.* 108 Patillon).

3. Parafrazę przez skrócenie, określoną jako subtrakcja, czyli zmniejszenie pierwotnej wypowiedzi poprzez usunięcie niektórych elementów pierwotnej wypowiedzi. Jest to zatem przeciwieństwo parafrazy przez dodanie (*Prog.* 108 Patillon).

4. Parafrazę przez substytucję (czyli parafrazę substytucyjną), czyli zastąpienie danych słów innymi o tym samym znaczeniu, np. przez synonim

¹⁰ Streszczenie rozdziału poświęconego parafrazie na podstawie wydania i francuskiego przekładu M. Patillona: A e l i u s T h é o n, *Progymnasmata*, s. 107-110 oraz angielskiego przekładu G.A. Kennedy'ego: *Progymnasmata: Greek Textbooks*, s. 70-71. Już po opracowaniu tego artykułu i oddaniu go do recenzji ukazał się drukiem przekład *Progymnasmátów* Teona, Pseudo-Hermogenesa, Aftoniosa, Mikołaja z Myry i Libaniosa autorstwa prof. Henryka Podbielskiego: *Progymnasmata. Greckie ćwiczenia retoryczne i ich modelowe opracowanie*, opracowanie, przekład i komentarz H. Podbielski, Lublin: TN KUL 2013. Rozdział o parafrazie jest tu dokładnym tłumaczeniem przekładu francuskiego M. Patillona, s. 131-133.

lub zamianę pospolitego słowa na metaforę czy zmianę wyrażenia złożonego z kilku słów zamienionych na jedno słowo i odwrotnie – jedno słowo zamienione na kilka (*Prog.* 108 Patillon).

Teon dopuszcza też łączenie wymienionych metod. Zwraca również uwagę na fakt, że istnieją ponadto inne sposoby modyfikowania wypowiedzi według zasad opisanych w rozdziale poświęconym opowiadaniu, np. przeobrażenie twierdzenia na pytanie, pytania na zdanie wyrażające przypuszczenie i inne tego rodzaju zmiany przeprowadzone w podobny sposób (*Prog.* 109 Patillon)¹¹.

Należy tu zatem, zgodnie z sugestią Teona, uwzględnić jeszcze sposoby modyfikacji przedstawione w rozdziale poświęconym opowiadaniu. Mówi o nich dwukrotnie: pierwszy raz używa sformułowania: *κατὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους τρόπους* (*Prog.* 86, 1, Spengel; *Prog.* 48 Patillon) w kontekście różnorodnych przeróbek kompozycji opowiadania oraz drugi raz, bardzo podobnie: *κατὰ πάντας τούτους τοὺς τρόπους* (*Prog.* 87, 20, Spengel; *Prog.* 50 Patillon). W tym drugim przypadku mówi o tym samym rodzaju modyfikacji wypowiedzi, jak ten wzmiankowany we wstępie w kontekście parafrazy: *μὴ καθ' ἓνα τρόπον ... ἀλλὰ κατὰ πλείους* (*Prog.* 62, 20, Spengel; *Prog.* 4 Patillon) i w samym rozdziale o parafrazie, ale tutaj Teon wymienił kilka innych form wypowiedzi przerabianej na różne sposoby, np. na sprawozdanie (stwierdzenie), pytanie, prośbę, przeczenie, rozkaz, życzenie, przysięgę, wezwanie, przypuszczenie, dialog itp. (opis wszystkich przykładów: *Prog.* 87, 13- 91, 10 Spengel; *Prog.* 50-55 Patillon). Parafrazowanie może więc polegać nie tylko na zmianie układu kompozycji (czyli kolejności poszczególnych elementów) czy wydłużeniu lub skróceniu, ale też na zastosowaniu niezliczonej ilości skomplikowanych przeróbek, polegających na zmianie form gramatycznych i zastosowaniu różnych figur myśli¹².

Na koniec Teon przedstawia dwa ćwiczenia parafrastyczne. W pierwszym uczeń czyta jakiś tekst, stara się go zrozumieć i uchwycić jego myśl, a następnie opracowuje ten tekst na nowo, używając tych samych czy podobnych słów i zachowując ten sam układ kompozycyjny. W drugim ćwiczeniu uczeń po przeczytaniu mowy Lizjasza stara się zmienić ją na styl mowy Demostenesa i odwrotnie – mowę Demostenesa zmienia na styl Lizjasza. Retor

¹¹ Podobne zdanie Teon wyraził we wstępie dzieła (*Prog.*, 62, 13-21 Spengel).

¹² Wydaje się bowiem, że Teonowe *κατὰ πάντας τούτους τοὺς τρόπους* to pojęcie bardzo wieloznaczne, można je interpretować i jako tryby gramatyczne, i jako różne figury myśli. U Kwintyliana są to *innumerabiles modi tractandi*, później zaś przyjęto zastosowany w tym samym kontekście (ale przy opowiadaniu) przez Pseudo-Hermogenesa synonim *σχήματα* (*Prog.*, II, 4, 21-5, 2 Rabe).

zwraca uwagę, że podobnie można uczynić z tekstami innych mówców lub historyków (*Prog.* 109 Patillon). Pierwsze ćwiczenie jest zatem parafrazą, którą można zrealizować albo za pomocą drugiej lub trzeciej metody, czyli przez skrócenie lub rozwinięcie tekstu oryginalnego z zachowaniem pierwotnego układu kompozycyjnego. Celem tego rodzaju parafrazy jest powtórzenie i przypomnienie pierwotnego tekstu, wedle tego jak uczeń zdołał go zapamiętać i zrozumieć. Natomiast drugie ćwiczenie jest parafrazą stylistyczną, zmieniającą styl wypowiedzi, czyli uczeń musi tu wykorzystać metodę substytucyjną – wyrażenia i sposób wypowiedzi jednego autora zastąpić ekwiwalentnymi do nich wyrażeniami i stylem drugiego autora. Oba ćwiczenia dotyczą parafrazowania z prozy na prozę. Teon ostrzega jednak, że nie wszystko nadaje się do parafrazowania, a jedynie te teksty, które można zastąpić innymi dobrymi (*Prog.* 109 Patillon). Zaleca też zaczynać od parafrazowania tekstów prostych, krótkich, np. fragmentu mowy: argumentacji, wstępu czy opowiadania. Dopiero później, stopniowo nabierając wprawy, młody człowiek uzyska zdolność parafrazowania całej mowy, w rezultacie uzyskując umiejętności doskonałego mówcy (*Prog.* 110 Patillon).

Dostęp do zaginionej części traktatu Teona przekonuje, że retor z Aleksandrii stworzył spójną definicję parafrazy, a także poddał ją klasyfikacji pod względem sposobów przetwarzania oryginału. Pewne elementy jego definicji pojawiły się w późniejszych traktatach retorycznych, w niektórych przypadkach, jak u Kwintyliana, prawdopodobnie bezpośrednio z oryginalnego tekstu, u innych być może za pomocą pośrednich źródeł. Niestety, jako że traktat przeznaczony był dla nauczycieli szkół retorycznych, a więc dla wykształconego odbiorcy, szybko został wyparty przez prostsze opracowanie *Progymnasmatów* Pseudo-Hermogena i Aftoniosa, w których zabrakło parafrazy, i z tej zapewne przyczyny zachowana do dziś wersja *Progymnasmatów* Teona nie zawiera ćwiczeń, których u Hermogena i Aftoniosa nie było¹³. Nie ulega jednak wątpliwości, że co najmniej do VI w. musiały jeszcze istnieć odpisy greckiego oryginału pierwotnej wersji traktatu, co znajduje potwierdzenie choćby w tym, że w XX wieku odkryto grecki papirus z IV lub V w. z fragmentem tej właśnie wersji, która dziś już nie jest znana w oryginale. Krążyły również jej przekłady na język łaciński, jak choćby zachowany fragmentarycznie przekład z III wieku¹⁴. Mimo to rozdział o para-

¹³ Awianowicz, *Progymnasmata*, s. 37-38.

¹⁴ M. Gronewald, *Ein Fragment aus Theon Progymnasmata*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” (ZPE) 24 (1977), s. 23-24; U. Schindel, *La teoria dei „Progymnasmata” in Grecia e a Roma: un testo di Teone non identificato*, „Prometheus: rivista quadrimestrale di studi

frazie musiał być dla większości retorów po Hermogenesie praktycznie nieznany. Jego zaginięcie odebrało Teonowi na dziewiętnaście wieków palmę pierwszeństwa w stworzeniu głównych podwalin teoretycznych dla parafrazowania i „przekazało” ją Kwintylijanowi, który żył mniej więcej w tym samym czasie, co retor z Aleksandrii¹⁵.

PARAFRAZA W *PROGYMNASMATACH* PSEUDO-HERMOGENESA I AFTONIOSA

Dla dalszych rozważań poświęconych pojmowaniu parafrazy przez uczonych bizantyjskich konieczne należy dodać, że w dwóch starożytnych traktatach poświęconych wstępnym ćwiczeniom retorycznym określanym jako *Progymnasmata* znajdują się krótkie wzmianki odnoszące się do parafrazowania. Pierwszy z nich jest przypisywany przez tradycję Hermogenesowi z Tarsu (ok. 160-225)¹⁶, drugi zaś jest bez wątpienia dziełem Aftoniosa z Antiochii (IV w.)¹⁷. Zarówno w traktacie Pseudo-Hermogenesa, jak i Aftoniosa pojawia się pojęcie *παρρησιαστικόν*¹⁸. Nie jest to jednak samoistne ćwiczenie, ale jedna z kilku podstawowych form kompozycyjnych dwóch ćwiczeń: *chrei* i *gnomy*¹⁹, które m.in. miały być przedstawiane w ujęciu parafrazystycznym. U Pseudo-Hermogenesa parafrazystyczne ujęcie *chrei* to przykładowe rozwinięcie wypowiedzi wraz z przejściem z metaforycznego na popularyzujący charakter mowy (*Prog.* III 7, 11-18 Rabe), parafrazystyczne zaś ujęcie *gnomy* to przestawienie szyku zdania z niewielką zmianą słownictwa (*Prog.*

---

classici” 22 (1996), s. 201 i 209 oraz U. Schindel, *Ein unidentifiziertes Rhetorik-Exzerpt*: *der lateinische Theon*, Göttingen 1999, s. 64-65 [10-11] i 73 [19]. Zob. Awianowicz, *Progymnasmata*, s. 37-38.

¹⁵ Kwintylijan żył w latach ok. 35-96 r. po Chr., a więc traktat Teona był najprawdopodobniej wcześniejszy w stosunku do *Institutio Oratoria*. Dziś, gdy znana jest treść pierwotnej wersji traktatu Teona, przypuszczenie, że Kwintylijan znał jego dzieło i się nim inspirował (powoływał się dwukrotnie na Teona Stoika: III 6, 48 i IX 3, 76) wydaje się jeszcze bardziej prawdopodobne. Zob. Roberts, *Biblical Epici*, s. 14-18.

¹⁶ Hermogenes, *Progymnasmata*, w: Hermogenes, *Opera*, ed. H. Rabe, *Rhetores Graeci*, vol. VI, Lipsiae: Teubner 1913.

¹⁷ Aphthonius, *Progymnasmata*, ed. H. Rabe, *Rhetores Graeci*, vol. X, Lipsiae: Teubner 1926.

¹⁸ Roberts, *Biblical Epic*, s. 23-24; Awianowicz, *Progymnasmata*, s. 52 i 55.

¹⁹ W przekładzie Bartosza Awianowicza *chreja* „jest zwięzłym przypomnieniem w odpowiedni sposób odnoszącym się do pewnej osoby” (Awianowicz, *Progymnasmata*, s. 50). *Gnoma* zaś to „zwięzła wypowiedź w formie twierdzenia, która do czegoś zachęca bądź też coś odradza” (tamże, s. 53).

IV 10, 3-9 Rabe). Aftonios zaś jako przykład parafrastycznego ujęcia chrei wskazuje zamianę substytucyjną z metaforycznego przedstawienia sprawy na wyrażenia pospolite i dosłowne (*Prog.* III 4, 12-15 i 5, 5-7 Rabe), w przypadku zaś gnomy przekształcenie to dodatkowo bardziej objaśnia znaczenie pierwotnej wypowiedzi (*Prog.* IV 8, 3-6 i 8, 21-9, 2 Rabe). Natomiast w rozdziale poświęconym opowiadaniu Pseudo-Hermogenes, tak jak Teon, wymienia różne sposoby konstruowania opowiadania (*Prog.* II, 4, 21-5, 2 Rabe), które są bardzo podobne do parafrazowania na różne sposoby, przedstawionego przez Teona przy opisie opowiadania i parafrazy. W wymienionych przypadkach nie ma opisu metody ani rodzajów przekształceń parafrastycznych, lecz jedynie konkretne przykłady przeróbek.

PARAFRAZA W *ΠΕΡΙ ΜΕΘΟΔΟΥ ΔΕΙΝΟΤΗΤΟΣ* PSEUDO-HERMOGENESA

Niezwykle ważny dla teorii parafrazy okazał się traktat *Περὶ μεθόδου δεινότητος*, którego autorstwo, tak jak wyżej wspomniane *Progymnasmata*, przez wieki przypisywano Hermogenesowi z Tarsu. Dwudziesty czwarty rozdział tego traktatu, zatytułowany *Περὶ τοῦ λεληθότως τὰ αὐτὰ λέγειν ἢ ἑαυτῶ ἢ ἄλλοις* [μη δοκοῦντα τοῦτο ποιεῖν] bezpośrednio odnosi się do parafrazowania²⁰. Oto kluczowy fragment tego rozdziału:

Τοῦ ταῦτὰ λέγοντα ἢ ἑαυτῶ ἢ ἄλλω τινὶ μὴ δοκεῖν τὰ αὐτὰ λέγειν διπλῆ μέθοδος· τάξεως μεταβολή, καὶ μήκη καὶ βραχύτητες, ἢ δὲ αὐτῆ καὶ τοῦ παραφράζειν μέθοδος· ἢ γὰρ τὴν τάξιν μεταβάλλεις, ἢ περ ἐκεῖνος ἐχρήσατο, ἢ τὸ μέτρον· εἴπερ γὰρ διὰ μακρῶν ἐκεῖνος, ταῦτα ἐν βραχεσί συνελών λέγεις, ἢ τὸ ἐναντίον. Τίς δὲ ἐκατέρου τούτων ὁ καιρός; ἢ μὲν συμβολουλεντικὴ μήκη καὶ βραχύτητας ἐπιδέχεται. τῆς γὰρ τάξεως μεταβολὴν οὐ δύναται ἔχειν, ὅτι ἐν συμβουλῇ πάντως πρῶτον τὸ κατεπεῖγον εἶναι δεῖ παρὰ παντὶ συμβουλευόντι. ἐν δὲ τῇ πανηγυρικῇ νόμος ἐστὶ τῶν κεφαλαίων τῆς τάξεως ἀμετάβλητος ἢ φύσις τῶν πραγμάτων (Hermogenes 440.6-19 Rabe)²¹.

Jak widać z przytoczonego źródła, Pseudo-Hermogenes opisuje tu trzy metody przekształcenia pierwotnego tekstu, jako sposobu na ukrycie tego, co zostało powiedziane wcześniej, czy to przez siebie samego, czy też przez ko-

²⁰ Pełny tytuł tego rozdziału wraz z tekstem podanym w nawiasie kwadratowym cytuję za H. Podbielskim – zob. Hermogenes, *Sztuka retoryczna*, przeł. H. Podbielski, Lublin: TN KUL 2012, s. 599.

²¹ Hermogenes, *Περὶ μεθόδου δεινότητος*, w: Hermogenes, *Opera*, ed. H. Rabe, *Rhetores Graeci*, vol. VI, Lipsiae: Teubner 1913, s. 440-441 (cały rozdział 24). Przekład polski: Hermogenes, *Sztuka retoryczna*, s. 599-600.

goś innego, i porównuje ten zabieg oratorski do parafrazy. Wymienione przez niego metody to: skrócenie, rozwinięcie i zmiana układu treści. Widać tu niewątpliwie wpływ Teonowego traktatu i liczne odniesienia do zaginionego później rozdziału o parafrazie (*Prog.* 107-110 Patillon). Pseudo-Hermogenes wymieniając tu trzy z czterech rodzajów przekształceń opisanych przez Teona, pomija jedynie parafrazę substytucyjną i parafrazowanie przez zastosowanie różnych sposobów. Zastrzega ponadto, że przy mowach doradczych kompozycja ma duże znaczenie i tam przekształcenia układu i kolejności argumentowania nie są zazwyczaj wskazane. Jest to zatem rozwinięcie tej problematyki o kwestię stosowności i użyteczności tego typu przeróbek w poszczególnych rodzajach mów, poparte przykładami z Demostenesa. Odnosi się nie tylko do przeróbek stosowanych przy układaniu mów, ale w ogóle do tekstów prozaicznych, uwzględniając również dialogi filozoficzne Platona i dzieło historyczne Tukidydesa.

Trzeba jednak w tym miejscu podkreślić, że Pseudo-Hermogenes, porównując tego rodzaju przekształcenia do parafrazy, całkowicie ich z parafrazą nie utożsamia. W ten sposób zaznaczył, że chociaż opisane techniki przekształcania treści są właściwe parafrazie, to jednak przeprowadza się je w innym celu. Opisuje tu bowiem taki proces przekształcania treści, który ma na celu ukrycie powtarzalności sądu czy opinii. Dla mówcy tego rodzaju zabieg był bardzo potrzebny w praktyce, wyrażając daną myśl innymi słowami unikał monotonii zbędnych powtórzeń. Cel jest zatem cechą odróżniającą przeróbki ukierunkowane na urozmaicenie lub ulepszenie pierwotnej wypowiedzi, które Teon nazwał parafrazą, od tego samego w sposobie modyfikowania, a innego pod względem celu, nienazwanego przez Pseudo-Hermogenesa przekształcenia, które ma za zadanie ukryć powtarzalność danej treści. Retor nie zwrócił uwagi, że Teon, jak to pokazano wyżej, potraktował parafrazowanie określonych wątków w mowach Demostenesa właśnie jako sposób na ukrycie licznych powtórzeń tej samej myśli (*Prog.* 63, 31-64, 27 Spengel; *Prog.* 5-8 Patillon). Nie zmienia to jednak faktu, że autor traktatu *Περὶ μεθόδου δεινότητος* musiał znać traktat Teona. Widać to przede wszystkim po tym, że odwołuje się, tak jak retor z Aleksandrii, nie tylko do przekształceń retorycznych, ale i do literatury pięknej, rozróżnia parafrazowanie tekstu innej osoby i samego siebie (wstęp traktatu Teona), a nade wszystko wymienia trzy najważniejsze techniki parafrazowania, takie jak rozwinięcie i skrócenie oraz zmianę kompozycji, znane z rozdziału o parafrazie z pierwotnej wersji traktatu, a które nie zostały omówione we wstępie i w pozostałych częściach zachowanych w późniejszej wersji dzieła. Po-

minięcie pozostałych technik można zaś tłumaczyć tym, że zapewne uznał je za właściwe tylko do parafrazy, według niego odmiennej od ukrywania.

PARAFRAZA W RETORYCE BIZANTYJSKIEJ

W bizantyjskich komentarzach i scholiach do dzieła Aftoniosa, a konkretnie do fragmentów dotyczących parafrazystycznej części chrei i gnomy podejmowano próby uściślenia pojęcia παραφραστικόν i przedstawiano definicję parafrazy. Najważniejsze zachowane do dziś rozważania w tej kwestii pozostawili Jan z Sardes (IX w.), Jan Doksapatres (XI w.) i anonimowy autor scholiów do dzieła Aftoniosa (ok. XI w.). Do problematyki parafrazowania w znaczący sposób nawiązali również dwaj komentatorzy traktatu *Περὶ μεθόδου δεινότητος* Pseudo-Hermogenesa: Jan Diakon (XI w.) i Grzegorz z Koryntu (XI/XII w.) oraz wybitny gramatyk bizantyjski Georgius Choeroboscus (VIII/IX w.) w krótkim traktacie zatytułowanym *Περὶ τρόπων ποιητικῶν*. Jako że Choeroboscus żył wcześniej niż komentatorzy *Progyrnasmatów* Aftoniosa i traktatu *Περὶ μεθόδου δεινότητος* Pseudo-Hermogenesa, od niego wypada rozpocząć rozważania na temat bizantyjskiej teorii parafrazy.

CHOEROBOSCUS

Georgius Choeroboskos, żyjący na przełomie VIII i IX w., nauczyciel i autor licznych dzieł gramatycznych, znany pod zlatynizowanym nazwiskiem jako Choeroboscus, diakon i kierownik archiwum patriarchy Konstantynopola²², w krótkim dziełku zatytułowanym *Περὶ τρόπων ποιητικῶν* spróbował wykazać istotne różnice w rozumieniu pojęć, które zostały utworzone za pomocą tematu – φρασις (*phrasis*):

... διαφέρει δὲ φράσις, περίφρασις, μετάφρασις, ἔκφρασις, ἀντίφρασις καὶ σύμφρασις [...] μετάφρασις δὲ ἢ ἐναλλαγή τῶν λέξεων κατὰ τὸ ποσὸν ἢ πλείονων ἢ ἐλαττόνων μετὰ ῥητορικοῦ κάλλους γινομένη, ὡς ὁ Μεταφραστὴς ἡμῖν δείκνυσιν ἐν ταῖς μεταφράσεσι· παράφρασις δὲ ἢ ἐναλλαγή τῶν λέξεων κατὰ τὸ ποσὸν τῶν αὐτῶν, ὡς τὸ μῆνιν ἄειδε θεά, παραφράζων εἶπε, τὴν ὀργὴν εἶπε ὃ Μοῦσα (*Περὶ τρόπ.* III 251, 13-14 i 17-24 Spengel)²³.

²² E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship: a Guide to Finding, Reading und Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, from their Beginnings to the Byzantine Period*, Oxford: Oxford University Press 2007, s. 80-81.

²³ Georgius Choeroboscus, *Περὶ τρόπων ποιητικῶν*, ed. L. Spengel, *Rhetores Graeci*, vol. III, Lipsiae: Teubner 1856, s. 244-256.

Według Choerobosca metafraza i parafraza różnią się pod względem rodzaju wprowadzanych zmian w stosunku do poprzedniej wypowiedzi. Choeroboscus kojarzy zapewne termin *μετάφρασις* z *μεταποιήσεις*, które oznaczają to samo – przeróbkę, opracowanie tego samego w inny sposób. Rozróżnia, tak jak Kwintyliian, dwa rodzaje metafrazy: skracającą i rozwijającą daną wypowiedź. Jako przykład daje tu dzieło Metafrasty o tytule *Μεταφράσεις*. Jest to niejasne odniesienie, być może do Sopatrosa i jego *Μεταποιήσεις*²⁴, do którego odnosili się też omawiani w niniejszym artykule Jan Diakon i Grzegorz z Koryntu, albo do któregoś z metafrastów homeryckich. Natomiast parafrazy w ogóle nie definiuje, lecz posługuje się przykładem przeróbki pierwszego wersu *Iliady* na inną wypowiedź, również dynamiczną, rytmiczną, która tylko nieznacznie zmienia poprzednią, ale jest rozwiązaniem formy metrycznej, czyli przekształceniem poezji na prozę. Najważniejsze jednak jest to, że zmiana została dokonana przez proste zastępstwo jednych słów drugimi. Jest to więc omówiona przez Teona parafraza przez substytucję. Parafraza w jego rozumieniu może więc polegać na zamianie słów, która w tym przypadku spowodowała usunięcie formy heksametrycznej i zastąpienie jej tekstem prozaicznym. Metafraza natomiast polega tylko na zmianie ilościowej – z długiej wypowiedzi robi się krótką i odwrotnie – z krótkiej długą, a to z kolei są parafrazy omówione przez Teona jako parafraza przez dodanie i przez skrócenie. Choeroboscus tym jednak różni się od Teona, że dla niego parafraza nie jest tożsama z metafrazą, podczas gdy u Teona te dwa pojęcia znaczą to samo, a w obrębie tej samej definicji widzi różne rodzaje parafraz. Być może jest to kompilacja wypowiedzi Teona i Pseudo-Hermogenesa. Z traktatu tego pierwszego Choeroboscus zaczerpnął rozumienie parafrazy jako prostego zastępstwa jednych słów drugimi, natomiast na podstawie traktatu Pseudo-Hermogenesa, który położył nacisk na rozwinięcie i skrócenie, jednocześnie zaznaczając, że jest to metoda podobna do parafrazy, wywiódł logiczny wniosek, że chodzi o nie wymienioną z nazwy metafrazę. To rozróżnienie metafrazy i parafrazy przedstawione przez Choerobosca jest jego autorskim pomysłem, do tej pory bowiem autorzy traktowali te terminy równoznacznie i zamiennie posługiwali się raz jednym, raz drugim lub preferowali tylko któryś z nich²⁵.

²⁴ Chodzi zapewne o Sopatra, retora z drugiej połowy IV w., który jest autorem licznych przeróbek Demostenesa. Zob. Sopatros, *Μεταποιήσεις*, ed. S. Glöckner, „Rheinisches Museum für Philologie” 65 (1910), s. 504-515.

²⁵ W Renesansie często traktowano oba te pojęcia zamiennie, ale niekiedy traktowano je także jako odrębne rodzaje przekształceń.

BIZANTYJSKIE KOMENTARZE
DO *PROGYMNASMATÓW* AFTONIOSA

JAN Z SARDES

Jan z Sardes (początek IX w. po Chr.), będący autorem obszernego komentarza do *Progygnasmatów* Aftoniosa, przy omawianiu parafrastycznej części gnomy definiuje przy okazji parafrazę i metafrazę:

Παράφρασις δέ ἐστὶν ἐρμῆϊας ἀλλοίωσις τὴν αὐτὴν διάνοιαν φυλάττουσα. τὸ αὐτὸ δὲ καὶ μετάφρασις προσαγορεύεται· δεῖ γὰρ ἡμᾶς οὕτω ταύτην προφέρειν, οὔτε τοῦ λεχθέντος ἢπραχθέντος ἀφισταμένους, οὔτε ἐπ' αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν λέξεων μένον-
τας (*Comm. in Aph. Prog.* 64, 23 – 65, 5 Rabe)²⁶.

Jan z Sardes określa parafrazę jako zmianę stylu wypowiedzi, która pozostawia jej ogólny sens. Metafraza jest dla niego, tak jak dla Teona (*Prog. Patillon* 107), pojęciem równoznacznym. Warto zaznaczyć, że w definicji metafrazy zmiana stylu nie może naruszyć ani sensu wypowiedzi słownej (τοῦ λεχθέντος – tego, co powiedziane) ani też samej czynności, działania (πραχθέντος – tego, co zrobione), którego ona dotyczy. Zmiana nie może dotyczyć więc ani znaczenia słów, ani istoty rzeczy. Sardeńczyk opisując w ten sposób parafrazę i metafrazę niewątpliwie trafnie oddał istotę tych pojęć. Są to najprostsze i najbardziej rozpowszechnione definicje metafrazy i parafrazy, jakie funkcjonowały od starożytności do czasów nowożytnych w podstawowych kompendiach wiedzy retorycznej i poetyckiej²⁷.

JAN DOKSAPATRES

Ważne uwagi na temat metafrazy i parafrazy przedstawił w komentarzu do *Progygnasmatów* Aftoniosa przy omawianiu chrei Jan Doksapatres (lub Doksopatres), bizantyjski retor z drugiej połowy XI wieku. Wymieniając jedną z kilku form chrei, zaleca też przedstawiać chreję parafrazującą:

Παραφραστικῶ. Τὸ παραφραστικὸν ἀναλογεῖν λέγεται τῇ διηγήσει, παρόσον ἐν αὐτῷ ἀφηγοῦμεθα τὸ πεπραγμένον ἢ λελεγμένον. Δέον οὖν ἐστὶν εἰπεῖν, τί διαφέρει

²⁶ Joannes Sardinus, *Commentarium in Aphthonii Progygnasmata*, ed. H. Rabe, *Rhetores Graeci*, vol. XV, Lipsiae: Teubner 1928, s. 64-65.

²⁷ Definicję parafrazy, którą przedstawił Jan z Sardes, w prawie niezmiennym brzmieniu powtórzył jako definicję metafrazy Guarino Favorino (Varinus Phavorinus, (1450-1537)²⁷, biskup Nocery, ulubiony uczeń Angelo Poliziano) w opublikowanym w 1523 r. w Rzymie w greckojęzycznym *Leksykonie*: „Μετάφρασις, ἐρμῆϊας ἀλλοίωσις, τὴν αὐτὴν φυλάττουσα διάνοιαν”. Według niego metafraza jest zmianą stylu, przy zachowaniu tej samej myśli. Varinus Phavorinus, *Magnum ac perutile dictionarium*, Romae: Impressum per Zachariam Caliergi 1523, s. 577; zob. Roberts, *Biblical Epic*, s. 25.

παράφρασις, μετάφρασις, ἔκφρασις, ἀντίφρασις καὶ περίφρασις [...] ἢ δὲ μετάφρασις διττὴ ἐστίν, ἥ γὰρ τὰ ὑπελὰ καὶ ἀνηγμένα μεταβάλλει εἰς [τὰ εὐτελεῖ καὶ ταπεινά, ὡς ἢ τῶν τοῦ Ὀμήρου Ἰλιάδων μετάφρασις, ἢ τοῦναντίον τὰ εὐτελεῖ μεταβάλλει εἰς] ὑψηλότερα, ὡς αἰ τοῦ Λογοθέτου ἔχουσι μεταφράσεις [...] παράφρασις δὲ ἐστὶ τὸ τὰ εἰρημένα μεταβάλλειν εἰς ἕτερα μῆτε εὐτελέστερα, μῆτε ὑψηλότερα, ἀλλ' ἴσα, καὶ τὰς μὲν λέξεις μόνας ἐξαλλάττειν, καὶ ἀντ' αὐτῶν ἐτέρας ὁμοίας τιθέναι, τὸν δὲ νοῦν τὸν αὐτὸν φυλάττειν. παραφραστικὸν δὲ καὶ οὐ παράφρασιν τὸ παρὸν ὀνομάζει κεφάλαιον, διότι λόγον ἓνα μόνον, ἢ μίαν πρᾶξιν ἐν αὐτῷ μεταποιούμεν, τὴν δὲ παράφρασιν εἶναι βούλονται ἐρμηνείας ἀλλοίωσιν (*Ρητ.* II 269, 20-24, 26-29, 31-34 i 270, 1-5 Walz)²⁸.

Według Doksapatresa metafraza jest zmianą stylu wypowiedzi, czy to ze wzniesłego na prosty, czy odwrotnie. Retor daje tu przykład przeróbki fragmentu *Iliady* zamienionego na prozę. Zmiana tego rodzaju skutkuje również pewnymi zmianami semantycznymi, polegającymi na wzmocnieniu lub osłabieniu cech opisywanej rzeczy lub działania w przetwarzanej wypowiedzi. Definicja ta przypomina myśl wyrażoną przez Izokratesa, że przeróbka może uczynić z małej rzeczy wielką i odwrotnie (*Panegyricus*, 7-9). Doksapatres interpretuje ją tutaj jako zmianę rodzaju czy gatunku literackiego, np. prozy na poezję, lub jako przekształcenie zmieniające styl wypowiedzi w obrębie tego samego gatunku, np. z mowy wzniosłej na prostą. Natomiast definicja parafrazy, która jest znana dzięki uzupełnieniu podanemu przez Aleksandra Brinkmanna, została tutaj przedstawiona przez negację, tj. czym nie jest parafraza, w kontekście przedstawionej uprzednio definicji metafrazy. Doksapatres pojmuje parafrazę jako zmianę tego, co zostało powiedziane, na coś innego, opisanego ekwiwalentnymi wyrażeniami, które nie zmieniają sensu tej wypowiedzi ani jej charakteru i stylu, ani też cech opisywanej rzeczy. Jest to proste zastępstwo jednego pojęcia lub stwierdzenia innym, znaczącym to samo. Idąc tym tokiem rozumowania, zmiana w metafrazie polega na zmniejszeniu bądź uwypukleniu danej cechy, natomiast parafraza zastępuje daną wypowiedź czymś równoznacznym i podobnym, ale wyrażonym innymi

²⁸ Dοχοπατρες, *Ρητορικαὶ ὁμιλίαι εἰς τὰ τοῦ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα*, ed. Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, vol. II, Stuttgart: Cotta 1835, s. 269-270. Tekst w nawiasie kwadratowym został uzupełniony później przez A. Brinkmanna na podstawie cod. Vindob. 130, o którym informację podał Rabe w artykule poświęconym komentarzowi Jana Diakona (cytowanym dalej). Poprawkę podaję za A. Brinkmann, *Die Homer-Metaphrasen des Prokopios von Gaza*, „Rheinisches Museum für Philologie” 63 (1908), s. 619, przyp. 1 [cały artykuł s. 618-623]. Por. wydanie R. Hocka, gdzie to uzupełnienie nie zostało uwzględnione. Brak fragmentu dodanego tutaj w nawiasie powoduje, że tekst jest zupełnie niezrozumiały i wprowadza błędy interpretacyjne w przekładzie angielskim R. Hocka: R.F. Hock, *The Chreia and Ancient Rhetoric. Commentaries on Aphthonius's Progymnasmata*, translated with an Introduction and Notes by Ronald F. Hock, Atlanta: Society of Biblical Literature 2012, s. 222 i 223.

słowami. Doksapatres, teoretyzując, nie określa bliżej celowości tego zastępstwa, jak to zrobił Pseudo-Hermogenes, cel tego zabiegu pozostawiając bezpośrednio praktykom: metafrastom i parafrastom. Pojęcie „parafrazującego” tym zaś różni się od parafrazy, że tu chodzi o proste zastępstwo danego działania czy wyrażenia słowem znaczącym to samo lub coś podobnego.

ANONIMOWE SCHOLIA DO AFTONIOSA

W anonimowych scholiach do Aftoniosa (z końca XI w.), będących kompilacją scholiów i komentarzy Doksapatresa²⁹, opublikowanych przez Christiana Walza w 1835 r., zachował się krótki *passus* dotyczący parafrazy:

Ἐ παράφρασις γυμνάζει εἰς τὸ τὰ αὐτὰ διαφόρως δύνασθαι ἀπαγγέλλειν τῆ ἐρμηνείᾳ· τοιαύτη δέ τις ὀφείλει εἶναι, οἷον μῆτε ἀφισταμένη τοῦ προκειμένου, μῆτε ἐπ' αὐτῶν τῶν λέξεων ἀκριβῶς μένουσα (II 590, 29-34 Walz)³⁰.

Według anonimowego scholiasty parafraza ma za zadanie ćwiczyć umiejętność dobrego wysławiania, by można było dobrze oddać tę samą myśl na różne sposoby. Jest więc tak samo, jak chreja czy gnoma, ćwiczeniem retorycznym.

PARAFRAZA W BIZANTYJSKICH KOMENTARZACH DO ΠΕΡΙ ΜΕΘΟΔΟΥ ΔΕΙΝΟΤΗΤΟΣ PSEUDO-HERMOGENESA

Znaczące uwagi na temat parafrazowania znajdują się także w komentarzach bizantyjskich do przypisywanego Hermogenesowi traktatu *Περὶ μεθόδου δεινότητος*. Dzieło to było komentowane przez trzech retorów bizantyjskich: Jana Diakona Logothetę (XI w.), Grzegorza z Koryntu (XI/XII w.) i Maksymosa Planudesza (XIII/ XIV w.), ale tylko Jan Diakon i Grzegorz z Koryntu omówili całość dzieła, a więc również dotyczący parafrazowania rozdział dwudziesty czwarty. Poniżej zostaną przedstawione najważniejsze fragmenty tych komentarzy.

JAN DIAKON

Jan Diakon i Logotheta jest autorem najwcześniejszego (XI w.) z zachowanych komentarzy do traktatu Pseudo-Hermogenesa *Περὶ μεθόδου δεινότητος*. Tekst został opublikowany przez Rabego na podstawie greckiego

²⁹ H. Cichocka, *Teoria retoryki bizantyjskiej*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1994, s. 88.

³⁰ *Σχόλια τὰ τοῦ Αφθονίου Προγυμνάσματα*, ed. Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, vol. II, Stuttgart: Cotta 1835, s. 590.

kodeksu watykańskiego z XIV wieku (sygn. 2228)³¹. Oto najważniejszy dla teorii parafrazy fragment:

ἡ δὲ αὐτὴ καὶ τοῦ παραφράζειν μέθοδος· ἢ γὰρ τὴν τάξιν μεταβαλεῖς, ἢ περ ἐκεῖνος ἐχρήσατο, ἢ τὸ μέτρον. εἴπερ ἐκεῖνος διὰ μακρῶν, ταῦτα ἐν βραχέσι λέγεις συνελών, ἢ τὸ ἐναντίον. ὡς περ ἐν μελέταις ἢ ἐν ἄλλῃ λογογραφίᾳ ἔστι σοι τὰ αὐτὰ μὲν λέγειν, λανθάνειν δὲ ὑπαλλάττοντα τὴν τάξιν, ἢ τὰ συνεσταλμένα ἐκτείνοντα, καὶ τὰ ἐκτεταμένα συστέλλοντα, οὕτω καὶ ὅταν παραφράξης τινὰ νοῦν ἀλλότριον ἤγουν μεταβάλλης ἀπὸ τοῦ ἀσαφεστέρου ἐπὶ τὸ σαφέστερον, ὡς περ ὁ Θεμιστίος τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους πολλὰ, τὰ Φυσικά, τὴν Περὶ ψυχῆς πραγματείαν, τὴν Ἀποδεικτικὴν, ἔνθα πῆ μὲν τὴν τάξιν ὑπαλλάσσει ἢ τὰ συνεστραμμένα ἀναπτύσσει. τοῦτο ποιεῖ καὶ Σώπατρος ἐν ταῖς Μεταβολαῖς αὐτοῦ καὶ μεταποιήσσει τῶν Δημοσθενικῶν χωρίων [...] Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τοῦ παραφράζειν διεξιόντες ἠγάγομεν παραδείγματα ἐκ Σωπάτρου τῆς τε τῶν σχημάτων μεταβολῆς καὶ τοῦ τὰ συνεσταλμένα ἐκτείνειν καὶ τὸ ἐναντίον. περὶ δὲ τάξεως ἀρκέσει ἐν ἡμῖν ἐκ Προκοπίου τοῦ Γάζης παράδειγμα (141, 9-13 i 142, 36-143, 4 Rabe)³².

Jan Diakon w komentarzu do rozdziału dwudziestego czwartego, podobnie jak autor komentowanego traktatu, przedstawia trzy sposoby na ukrycie faktu, że dana rzecz została powiedziana wcześniej, i przyrównuje te zabiegi do parafrazy, ale tak jak Pseudo-Hermogenes, przez to porównanie całkowicie ich z parafrazą nie utożsamia. Jest to przeróbka własnej lub cudzej mowy, która może mieć dwojaki charakter: zmiany kompozycyjnej lub ilościowej, tj. z wypowiedzi rozwiniętej można zrobić skróconą bądź odwrotnie. Podobna jest do parafrazowania, które rozumie jako ujęcie danej myśli w taki sposób, by czyjaś zawiła i trudna do zrozumienia myśl stała się jasną, dobrze zrozumiałą i tu jako przykład podaje parafrazy Temistiosa, który w przystępny sposób opisywał poszczególne dzieła Arystotelesa.

Jan Diakon wymienia tu parafrazy *Fizyki*, *O duszy* i *O dowodach*. Według niego różnią się one od pierwowzoru z powodu zmiany kompozycji wypowiedzi lub dzięki rozwinięciu danej myśli w taki sposób, by była ona bardziej zrozumiała. W ten sposób komentator daje odpowiedź na pytanie, czym parafraza różni się od przekształcenia opisywanego przez Pseudo-Hermogenesa, który tej różnicy nie precyzuje, mianowicie: sposób wykonania jest ten sam, ale cele obu tych zabiegów się różnią – parafraza ma, według niego, zadanie objaśniające tekst pierwotny, wyrażony wcześniej przez kogoś innego, zabieg zaś opisany przez Pseudo-Hermogenesa ma za zadanie ukryć powtórzenie wypowiedzi czy to podczas ćwiczeń, czy też w układaniu mowy

³¹ Joannes Diaconus, *Kommentar zu Eris τὸ Περὶ μεθόδου δεινότητος*, ed. H. Rabe, *Aus Rhetoren-Handschriften*, „Rheinisches Museum für Philologie” 63 (1908), s. 127-151.

³² Tamże, s. 141-142.

na ten sam temat. Warto zwrócić uwagę, że zmiana polegająca na rozwinięciu pierwotnej myśli celem jej objaśnienia została przez Jana Diakona dodana, nie było o niej bowiem mowy w komentowanym źródle. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że parafrazy prozaiczne tekstów poetyckich czy parafrazy dzieł filozoficznych były bardzo często praktykowane, uwaga ta mogła powstać choćby na podstawie znajomości tego typu dzieł. Ale można też przypuszczać, że jest to interpretacja opisanej przez Teona parafrazy substytucyjnej, polegającej m.in. na zastępowaniu trudnych wyrażen i zdań innymi łatwymi do zrozumienia. Wszakże jednym z ćwiczeń wymienionych przez Teona jest także przeróbka polegająca na przedstawieniu własnymi słowami utworu tak, jak on został zrozumiany przez parafrazującego – jest to więc także rodzaj objaśnienia. Dalej Jan Diakon przywołuje przykład Sopatra, który w swoich *Μεταποιήσεις* dokonał wielokrotnej przeróbki na różne sposoby jednego fragmentu mowy *O wieńcu* (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) Demostensa (Dem. 18, 60)³³. Dla ułatwienia cytuje poszczególne sposoby przerabiania tego samego fragmentu przez Sopatra: budująco, wzniosłe, ganiąco, odzielająco, życzeniowo. Uważa, że wszystkie te przeróbki Sopatra polegają albo na zmianie sposobów wypowiedzi, albo na odpowiednim rozwinięciu bądź skróceniu jej poszczególnych elementów. Natomiast jako przykład zmiany kompozycji podaje Prokopiusza z Gazy, retora żyjącego na przełomie V/VI w., który jest autorem parafraz homeryckich³⁴. Retoryczne popisy Sopatra czy Prokopiusza z Gazy, przywołane tutaj jako przykład parafrazowania, sugerują zatem, że obok ukrywania i objaśniania, celem dokonywania tego typu przekształceń mogła być również chęć urozmaicenia wypowiedzi albo wykazania swoich umiejętności krasomówczych, czyli emulacja.

Jan Diakon widzi więc w przeróbkach opisanych przez Pseudo-Hermogena ewidentnie cechy parafrazy. Przekształcenia tego rodzaju dostrzega w literaturze pięknej, w dziełach filozoficznych, mowach dojrzałych mówców i w popisach retorycznych. Celem parafrazującego może być ukrycie powtarzalności danej myśli (o którym mówił Pseudo-Hermogenes), objaśnienie dzieła napisanego trudnym językiem (parafrazy pism Arystotelesa dokonane przez Temistiosa), świadome nawiązanie do jakiegoś wzoru literackiego połączone ze współzawodnictwem literackim (Prokopiusza z Gazy) czy popis retoryczny (Sopatra). Komentator nie zapomina też o wskazaniu

³³ S. Glöckner, *Aus Sopatros Μεταποιήσεις*, „Rheinisches Museum für Philologie” 65 (1910), s. 504-515.

³⁴ A. Brinkmann, *Die Homer-Metaphrasen des Prokopios von Gaza*, „Rheinisches Museum für Philologie” 63 (1908), s. 618-623. Na temat technik parafrazystycznych Prokopiusza z Gazy zob. Roberts, *Biblical Epic*, s. 45-46.

metod, dzięki którym dokonuje się tych przeróbek. Są to nie tylko metody o dwojakim charakterze (kompozycyjnym i ilościowym), wymienione w komentowanym źródle, takie jak zmiana układu kompozycyjnego oraz rozwinięcie i skrócenie, ale też substytucja, rozumiana jako wyrażenie danej myśli przez zastosowanie własnego słownictwa, a także parafrazowanie przez zastosowanie różnych sposobów, niewymienione przez Pseudo-Hermogena. Są to więc wszystko metody opisane przez Teona w rozdziale o parafrazie, choć warto też zauważyć, że niektóre sposoby nie były wymienione przez Teona, pochodzą bowiem z tego samego źródła, w którym cytowano przeróbki Sopatry, wielokrotnie tu już przywoływane. Dalej tekst komentarza Jana Diakona brzmi identycznie jak nieco późniejszy, a wydany w całości komentarz Grzegorza z Koryntu, tylko po fragmencie 1297,6 dodaje długi cytat z Tukidydesa i Platona. Tekstu Jana Diakona Rabe nie przytoczył w całości, porównał jedynie zależności ze wcześniej opublikowanym komentarzem Grzegorza z Koryntu, który w istocie musiał powstać później (Grzegorz żył ok. XI/XII³⁵) niż tekst Jana Diakona, a być może był nawet bezpośrednio na nim wzorowany.

GRZEGORZ Z KORYNTU

Grzegorz, biskup Koryntu w latach ok. 1092-1156, autor licznych prac retorycznych i religijnych³⁶, także jest autorem komentarza do *Περὶ μεθόδου δεινότητος*, opublikowanego przez Christiana Walza. Rozdział dwudziesty czwarty tego komentarza jest, jak wyżej wspomniano, bardzo podobny do komentarza Jana Diakona. Oto kluczowy dla teorii parafrazy fragment:

μέθοδον ἡμῖν διπλὴν παραδίδωσιν, ἐξ ἧς ὁρμώμενοι δόξομεν οὔτε ἡμεῖς ταυτολογεῖν ἑαυτοῖς κἄν τὰ μάλιστα τὰ αὐτὰ λέγωμεν, οὔτε ἑτέροις, ἂν τὰ ἐκείνων ὑφαιρώμεθα καὶ σφετεριζώμεθα ἤγουν τὴν τάξιν μεταβαλεῖς, φησὶ, καὶ ἂ εἴτε παρὰ σοῦ ἐτέθησαν, εἴτε παρ' ἄλλου, πρῶτα, ὕστερα θήσεις, εἴτε τὰ ὕστερα πρῶτα, ἢ τα ἐκτεταμένα συνεσταλμένα ἐρεῖς, ἢ τὸ ἐναντίον. καὶ ταυτὶ μὲν ὁ τεχνικός. ἔστι δὲ εἰπεῖν, ὅτι καὶ διὰ τῆς τῶν σχημάτων μεταβολῆς τοῦτο γίνεται· ὥσπερ ὁ θεολόγος ἐν τῷ εἰς τοὺς Μακκαβαίους λόγῳ Ὀμερικόν τι παραλαβὼν ἔλαθε τοὺς πολλοὺς, σχημάτων ὑπαλλαγῆ χρησάμενος. ὁ γὰρ Διομήδης πρὸς τὸν Γλαῦκόν φησιν· [...] τοῦτο καὶ ὁ θεολόγος εἰσήγαγε τοὺς Μακκαβαίους λέγοντας. Τί γὰρ, κἄν μὴ νῦν ἀποθάνωμεν, οὐ τεθνηξόμεθα πάντως· [...] ὁ μὲν οὖν ποιητὴς τῷ ἀντιθέτῳ ἐχρήσατο σχήματι, ὁ δὲ θεολόγος τῷ κατ' ἐρώτησιν. Ἡ δὲ αὐτὴ καὶ τοῦ παραφράζειν μέθοδος. ὥσπερ

³⁵ Joannes Diaconus, *Kommentar zu Eius τὸ Περὶ μεθόδου δεινότητος*, s. 127-131; Roberts, *Biblical Epic*, s. 25-26.

³⁶ Dickey, *Ancient Greek Scholarship*, s. 82-83 (tu także literatura dotycząca życia i działalności naukowej Grzegorza z Koryntu).

ἐν μελέταις ἢ ἐν ἀλληλογραφίαις, ἔστι σοι τὰ αὐτὰ μὲν λέγειν, λανθάνειν δὲ ὑπαλλάττοντι τὴν λέξιν, ἢ τὰ συνεσταλμένα ἐκτείνοντι, καὶ τὰ ἐκτεταμένα συστελλοντι, οὕτω καὶ ὅταν παραφράζης τινὰ νοῦν ἀλλότριον ἦγουν, ὅταν μεταβάλλης ἀπὸ τοῦ ἀσαφεστέρου ἐπὶ τὸ σαφέστερον. ὡσπερ ὁ Θεμιστίος πολλὰ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἔνθα καὶ πη μὲν τὴν τάξιν ὑπαλλάσσει, ἢ τὰ συνεσταλμένα ἀναπτύσσει. τοῦτο ποιεῖ καὶ Σώπατρος ἐν ταῖς μεταβολαῖς αὐτοῦ καὶ μεταποιήσῃσι τῶν Δημοσθενικῶν χωρίων. ὡς μεταποιῶν γὰρ τὸ πλεονέκτημα (Demosthenes 18.60) [...] τοῦτο δὲ τὸ χωρίον μεταποιεῖ καὶ κατὰ τὰ σχήματα. ἐξάγει γὰρ εὐκτικῶς, παθητικῶς, ἐπιτιμητικῶς καὶ ἀσυνδέτως, εὐκτικῶς [...] Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τοῦ παραφράζειν διεξιόντες ἡγαγομεν παραδείγματα ἐκ Σωπάτρου. Τίς δὲ ἐκατέρου τούτων ὁ καιρός; πρῶτον ἡμῖν παρέδωκε μέθοδον, πῶς ἂν τις ταυτολογῶν ἢ ἑαυτῷ ἢ ἄλλοις λάθῃ. νῦν δὲ καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ μεθόδου παραδίδωσι, καὶ διδάσκει τὸν καιρὸν τῆς τε συστολῆς καὶ τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ ἀμείβειν τὴν τάξιν (1292, 21 – 1295, 20 Walz)³⁷.

Jak widać z przytoczonego passusu, Grzegorz, oprócz wymienionych przez Hemogenesa trzech metod przekształcania wypowiedzi (przez rozwinięcie, skrócenie i zmianę kompozycji) wymienia też możliwość zastosowania zmiany przez użycie różnych sposobów. Jako przykład ukrycia przerabianej wypowiedzi daje przekształcenie, jakiego dokonał Grzegorz z Nazjanzu w mowie na cześć Machabejczyków (Grzegorz z Nazjanzu, PG 35, 924B), zmieniając pewne wyrażenie homeryckie. Cytuje więc najpierw fragment *Iliady* (XII, 322-328), a następnie objaśnia klarownie przeróbkę w wykonaniu wielkiego chrześcijańskiego teologa: „Tę samą myśl teolog zastosował tak, że tu wypowiadają ją Machabejczycy” [tł. A.M.-P.]. Ażeby zaś nie było wątpliwości, na czym polega zmiana sposobu wypowiedzi, dodaje: „Poeta skorzystał tutaj ze sposobu antytetycznego, teolog zaś ze sposobu pytającego” [tł. A.M.-P.]. W tym zdaniu wyraźnie jednak widać nie tylko zmianę poprzez zastosowanie różnych sposobów, ale i przez substytucję. Podobnie brzmiący tekst wypowiada inna osoba w innych okolicznościach. Jest to niewątpliwie jeden z pierwszych opisów parodii chrześcijańskich. Z punktu widzenia metody jest to parafraza, jednak podstawienie tekstu innej osobie, w innym czasie i miejscu, sprawia, że zmienia on swój sens – tekst brzmi podobnie, ale znaczy zupełnie coś innego. Zabieg ten mimo podobieństwa do parafrazy, już nią nie jest, gdyż istotą parafrazowania jest zachowanie pierwotnego sensu wypowiedzi³⁸.

³⁷ Gregorius Corinthus, *Eiς τὸ Περὶ μεθόδου δεινότητος*, ed. Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, vol. VII, Stuttgart: Cotta 1834, s. 1292-1295 (cały rozdz. 24, s. 1292-1298, całość traktatu s. 1090-1352).

³⁸ W Renesansie tego rodzaju przekształcenia zaczęto nazywać parodią.

Dalej, tak jak Pseudo-Hemogenes i Jan Diakon, stwierdza, że za pomocą tych samych sposobów dokonuje się parafrazowania. Podobnie wskazuje też na objaśniającą funkcję parafrazy i jako przykład podaje parafrazy Temistiosa, jednakże bez podania tytułów tych dzieł, jak to zrobił Jan Diakon, określając je jedynie jako liczne. Parafrazą są dla niego również przeróbki Sopatra. Długi cytat z *Μεταποιήσεις* kończy celnym podsumowaniem: „Ten sam fragment [Sopater] przetwarza według różnych sposobów wypowiedzi: ujmuje bowiem dany temat budująco, wzniosłe, ganiąco, oddzielająco, życzeniowo” [tł. A.M.-P.]. Dodanie zarówno przez Jana Diakona, jak i Grzegorza z Koryntu przekształcenia poprzez użycie różnych sposobów (Jana Diakon: τῶν σχημάτων μεταβολῆς, Grzegorz: κατὰ τὰ σχήματα), jawnie zresztą nazwane parafrazą, nie występuje u Pseudo-Hermogenesa i jest niewątpliwie zaczerpnięte z traktatu Teona (*Prog.* Patillon 109), choć wątek ten w okrojonej formie mogli zaczerpnąć nie tylko z rozdziału o parafrazie, ale i z zachowanego w oryginale wstępu (*Prog.* 62, 13-21 Spengel; *Prog.* 4 Patillon) oraz z rozdziału poświęconego opowiadaniu, z którego sam Teon (w rozdziale o parafrazie) radzi zaczerpnąć analogiczne przykłady przeróbek. W zachowanym w języku greckim rozdziale o opowiadaniu Teon używa pojęcia κατὰ πάντα τούτους τοὺς τρόπους (*Prog.* 87, 13-21, Spengel; *Prog.* 50 Patillon), ale już Pseudo-Hemogenes w *Progymnasmatach* przy opisie opowiadania zastępuje je słowem σχήματα (*Prog.* II, 4, 21-5, 2 Rabe). Kontekst tych sformułowań u wszystkich tych autorów, zarówno antycznych, jak i bizantyjskich, był podobny, interpretować je zaś można wieloznacznie – i jako tryby gramatyczne, i jako różne figury myśli.

Pozostaje więc pytanie: z jakim tekstem traktatu mieli do czynienia obaj komentatorzy bizantyjscy? Z tym pierwotnym, który później zaginął, czy z tą późniejszą wersją, która nie zawierała już rozdziału o parafrazie, gdyż dostosowano ją do układu Hermogenesowych i Aftoniosowych *Progymnasmatów*? Tak klarowny opis wszystkich znanych metod przekształcania wypowiedzi może wskazywać, że obaj komentatorzy znali jednak pierwotny tekst *Progymnasmatów* Teona. Za tą hipotezą przemawia też opinia Oskara Hoppichlera, który podejrzewał, że Grzegorz z Koryntu znał pierwotną wersję traktatu Teona, na podstawie faktu, że opisywał on ἀντίρρησις, należąca do owych pięciu zaginionych później ćwiczeń, wśród których była też parafraza:

Ceterum equidem opinor, ἀντίρρησιν, quam apud Gregorium Corinthium legimus, ipso ex Theone esse assumptam...³⁹.

³⁹ O. Hoppichler, *De Theone, Hermogene, Aphthonioque progymnasmatum scriptoribus. Diss.*, Virceburgi 1884, s. 49, przyp. 1. Cytat za: L. Zimmermann, *Zur Überlieferung und*

Idąc tym tropem, Lydia Zimmermann porównała wzmiankowany przez Oskara Hoppichlera fragment z Grzegorza dotyczący ἀντίρρησις (1206 Walz) z armeńskim przekładem Teonowego rozdziału o sprzeciwie i wykazała wiele podobieństw obu tych tekstów, co dało jej powód do przypuszczenia, że Grzegorz znał pierwotną wersję traktatu⁴⁰. Mógł to być także jakiś znany im obu, a zaginiony później komentarz do tej wersji dzieła Teona, rozszerzony w temacie parafrazy o opis różnych sposobów przekształcania tekstu pierwotnego, gdyż nie wszystkie z wymienionych przez Jana Diakona i Grzegorza sposobów były obecne w traktacie Teona.

Charakterystyczne dla wypowiedzi Grzegorza z Koryntu jest to, że bardzo często nie tylko cytuje on i omawia poszczególne fragmenty, ale też uzupełnia swoimi informacjami i wedle własnej wiedzy retorycznej obszernie je interpretuje, starając się doprecyzować myśli wyrażone przez autora komentowanego dzieła tak, by czytelnik komentarza nie miał wątpliwości, jaka myśl kryje się w tych często bardzo ogólnych stwierdzeniach, np. zmianę kompozycji określa słowami: „To, co u ciebie lub u kogoś innego zostało przedstawione jako pierwsze, kładziesz jako drugie, to zaś co było jako drugie, kładziesz jako pierwsze” [tł. A.M.-P.]. Warto ponadto zauważyć, jak trafnie metropolita Koryntu pokazuje cele, które chciał uzyskać autor traktatu *Περὶ μεθόδου δεινότητος*, opisując te przeróbki. Według niego są to: wskazanie metody działania, praktyczne zastosowanie i wskazanie stosowności użycia tych zabiegów.

WNIOSKI KOŃCOWE

Artykuł niniejszy jest próbą przedstawienia, jak bizantyjscy uczeni i komentatorzy pojmowali i zaadaptowali teorię parafrazy, przedstawioną przez Teona około połowy I w. po Chr. Po odkryciu pierwotnej wersji jego *Progygmasmatów*, zawierającej rozdział poświęcony parafrazie, można bowiem powiedzieć, że to właśnie Teon jest twórcą najpełniejszej definicji tego pojęcia, przyczynił się do upowszechnienia jej jako ćwiczenia retorycznego, a także sklasyfikował różne rodzaje, metody i cele parafrazowania. Sukces jednakże późniejszych *progygmasmatów* stworzonych przez Pseudo-Hermogena i Aftoniosa, które nie uwzględniały parafrazy jako osobnego cwi-

---

Redaktion von Theons Progygmasmata, Collectanea Classica Toruniensia XIV, hrsg. W. Appel, R. Jacobi, Toruń 2003, s. 94.

⁴⁰ Zimmermann, *Zur Überlieferung*, s. 93-101.

czenia, był zapewne przyczyną, że zmniejszyło się jej praktykowanie i przez wiele wieków nie powiedziano na jej temat wiele więcej ponad to, co ustalił Aleksandryczyk. Wszelkie późniejsze wypowiedzi, czy to Kwintyliana, Pliniusza czy Pseudo-Hermogenesa w *Περὶ μεθόδου δεινότητος*, są niewątpliwie silnie inspirowane jego myślą. W znacznie większym stopniu podobieństwa te są jednak widoczne u uczonych i komentatorów bizantyjskich, takich jak: Georgius Choeroboscus, Jan z Sardes, Jan Doksapatres, anonimowy scholiasta *Progymnasmatów* Aftoniosa, Jan Diakon i Grzegorz z Koryntu, co pozwala przypuszczać, że wymienieni uczeni mogli znać treść pierwotnej wersji *Progymnasmatów* Teona wraz z rozdziałem o parafrazy. Widać u nich bowiem podobieństwo do tego tekstu w definicji parafrazy i metafrazy, a także w zaleceniu stosowania tych samych metod i we wskazaniu celów parafrazowania.

Warto zaznaczyć, że definicje bizantyjskich uczonych nie tylko opierają się na definicji parafrazy Teona, ale są też ich własną interpretacją jego rozważań. I tak Choeroboscus, choć niewątpliwie znał dobrze tekst Teona o parafrazy, wprowadził jako pierwszy rozróżnienie pojęć metafraza i parafraza, które dla Teona znaczyły to samo. Obie są właściwie różnymi typami parafraz opisanymi przez Aleksandryczyka, różni je jednak metoda przekształcania pierwotnej wypowiedzi i cel tej przeróbki. O ile bowiem metafraza polega na ilościowej zmianie stylu (tj. zmianie przez rozwinięcie lub skrócenie), o tyle zaś parafraza polega na substytucyjnej zmianie stylu, czyli zastąpieniu danych słów innymi o podobnym znaczeniu. Metafraza, będąca rozwinięciem lub skróceniem pierwotnej wypowiedzi, przez Teona rozumiana jako dwa typy parafrazy, u Choerobosca ma na celu upiększenie pierwowzoru – jest więc emulacją. W definicji tej znajduje się także wyraźne nawiązanie do dwudziestego czwartego rozdziału *Περὶ μεθόδου δεινότητος* Pseudo-Hemogenesa – według autora tego traktatu rozwinięcie i skrócenie posiadały tę samą kategorię zmian (odrębną kategorią były zaś przeróbki polegające na zmianie układu treści). Jako przykład metafrazy Choeroboscus podaje przeróbki jakiegoś metafrasty i ma tu prawdopodobnie na myśli tego samego autora, którego później przywołują jeszcze Jan Doksapatres, Jan Diakon i Grzegorz z Koryntu, a dwaj ostatni nazywają Sopatrem. Parafraza nie jest zaś jasno zdefiniowana, lecz opisana przykładem przeróbki, w której następuje rozwiązanie formy metrycznej i poezja zostaje zastąpiona prozą, pospolite słowa zastępują wzniosłe i pełne patosu wykrzyknienie, styl wzniosły natomiast zostaje zastąpiony prostym. Choeroboscus nie podaje celu tej zamiany, ale można się domyślać, że jest nią objaśnienie innymi słowami

treści poetyckiego pierwowzoru, nie ma w niej więc elementu emulacji. Jan z Sardes natomiast powtarza niemal dosłownie Teonową definicję z rozdziału o parafrazie, precyzując, że przy parafrazowaniu zachowana zostaje myśl danej wypowiedzi, zmiana zaś jej formy oznacza zmianę stylu. Dla niego, tak jak dla Teona, parafraza i metafraza to pojęcia równoznaczne. Jan Doksapatres w swoim komentarzu także nawiązuje do Teona, ale zarazem go swoiscie interpretuje – parafrazowanie jest u niego, tak jak u Aleksandryjczyka, przeróbką wypowiedzi polegającą na zmianie stylu z zachowaniem jej pierwotnego sensu i Doksapatres, podobnie jak Choeroboscus, rozróżnia parafrazę i metafrazę jako odrębne zjawiska, czego Teon nie uczynił. U Doksapatresa metafraza, będąca także jakościową zmianą stylu, jest niejednolita – może być dwojakiego rodzaju – przeróbką stylu z wysokiego na niski lub odwrotnie – z niskiego na wysoki. Parafraza zaś nie jest zmianą jakościową, pozostawia ten sam styl – czy to wysoki czy niski, zmienia natomiast słownictwo pierwotnej wypowiedzi. Termin „parafrazująco” odnosi się zaś do jednej myśli lub do jednego działania, parafraza natomiast zmienia całą wypowiedź, jest to więc przeróbka kompleksowa.

Związły komentarz na temat parafrazy pozostawił anonimowy scholiasta, który – tak jak Teon – traktuje parafrazę jako ćwiczenie i rozumie ją jako zmianę stylu z zachowaniem tej samej myśli. Pogłębione rozważania wymienionych autorów nad istotą parafrazy, sposobem wykonania, celem i stosownością jej praktykowania zdają się więc świadczyć, że powstały one właśnie na podstawie zaginionego później Teonowego rozdziału o parafrazie lub jakiegoś, powstałego między IV a VIII w., komentarza do tego tekstu.

Jeszcze wyraźniejszy wpływ teorii Teona widać w komentarzach do traktatu *Περὶ μεθόδου δεινότητος* opracowanych przez Jana Diakona Logothetę i Grzegorza z Koryntu. Nie można tu pominąć roli Pseudo-Hermogenesa, który w dużej mierze powtarza opis Teona i go na swój sposób interpretuje. Dla komentatorów tego dzieła musiało być jednak jasne, że Pseudo-Hermogenes korzystał z Teona i sami jego dzieło wykorzystali do własnych rozważań w tym temacie. Tak samo, jak u Pseudo-Hermogenesa, w komentarzach Jana Diakona i Grzegorza z Koryntu zabiegi opisane jako rozwinięcie i skrócenie oraz te dokonane przez zmianę układu kompozycyjnego, to przeróbki mające na celu ukrycie powtórzenia tej samej myśli innego autora lub własnej, podobne pod względem sposobów wykonania do parafrazy. Jan Diakon i Grzegorz z Koryntu uzupełnili ten fragment stwierdzeniem, że parafrazowanie służy objaśnieniu pierwotnej wypowiedzi innej osoby i przekształceniu jej z trudnej do zrozumienia na jasną i zrozumiałą

(ἀπὸ τοῦ ἀσαφέστερου ἐπὶ τὸ σαφέστερον), co niewątpliwie nawiązuje do przedstawionego przez Teona parafrazowania mowy własnymi słowami. W obu tych komentarzach elementem, który niewątpliwie pochodzi z Teonowego rozdziału o parafrazie, a nie jest obecny u Pseudo-Hermogenesa, jest wskazanie przekształcenia tekstu według różnych sposobów (κατὰ τὰ σχήματα) jako jednej z metod parafrazowania. Wskazane przez nich przykłady parafraz Temistiosa i Sopatra mogą wskazywać na czerpanie ze wspólnego źródła – być może jakiegoś innego, zaginionego dziś komentarza do *Περὶ μεθόδου δεινότητος* lub właśnie do... pierwotnej wersji traktatu Teona. Wydaje się więc niemal pewne, że wersja z rozdziałem o parafrazie musiała być znana nie tylko w późnym antyku, ale i średniowieczu, przynajmniej na terenie Cesarstwa Bizantyjskiego. Być może nie był to już tekst w oryginalnym brzmieniu, lecz jego późniejsze streszczenia i komentarze, faktem jest jednak, że wymienieni tutaj uczeni bizantyjscy okazali się najwierniejszymi kontynuatorami teorii parafrazy stworzonej przez Teona, zachowali bowiem właściwe wszystkie jej elementy.

Hipoteza o znajomości u wymienionych autorów treści Teonowego rozdziału o parafrazie otwiera drogę do dalszych pytań badawczych, a mianowicie, jakie znaczenie miały te dzieła dla przenoszenia treści zaginionego później tekstu Teona na grunt kultury zachodniej i jaki mogły mieć one wpływ na kształtowanie się zachodnioeuropejskiej teorii i praktyki parafrazystycznej w XVI i XVII w. Niewątpliwie bowiem omówione tutaj komentarze bizantyjskie wykraczają ponad to, co przekazała w kwestii parafrazy rzymska myśl starożytna w osobie Kwintyliana, Pliniusza, Pryscjana, Fortunatiana i Augustyna, i niewątpliwie mogły być pośrednikami w zachowaniu treści rozdziału o parafrazie. Jest w tych komentarzach obecny także element innowacyjny – są one już interpretacją starożytnego traktatu. W międzyczasie tekst Teona musiał być zatem bezpośrednio lub za pomocą późniejszych odniesień utrwalony i powtarzany na tyle wiernie, by retorzy bizantyjscy mogli się zapoznać z jego głównymi założeniami. Można więc założyć, że w okresie późnego cesarstwa rzymskiego i wczesnego Bizancjum (V-VI w.) tekst Teona był zatem nadal obecny w formie bezpośredniej lub odniesień w nowych podręcznikach i komentarzach⁴¹. Widać więc do-

⁴¹ M. Gronewald, *Ein Fragment aus Theon, Progymnasmata*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” (ZPE) 24 (1977), s. 23-24; U. Schindel, *La teoria dei „Progymnasmata” in Grecia e a Roma: un testo di Teone non identificato*, „Prometheus: rivista quadrimestrale di studi classici” 22 (1996), s. 201 i 209; U. Schindel, *Ein unidentifiziertes Rhetorik-Exzerpt: der lateinische Theon*, Göttingen 1999, s. 64-65 [10-11] i 73 [19]; A w i a n o w i c z, *Progymnasmata*, s. 37-38.

skonale, jak ten niezwykle istotny dla teorii retorycznej opis parafrazy z około połowy I w. przetrwał w traktatach i komentarzach bizantyjskich, które obecnie, po udostępnieniu przekładu armeńskiego, można dokładnie porównać z Teonowym rozdziałem o parafrazie i bez trudu dostrzec ewidentne wpływy teorii retora z Aleksandrii, zwłaszcza w komentarzach Jana Doksapatresa, Jana Diakona i Grzegorza z Koryntu.

BIBLIOGRAFIA (WYBÓR)

Ź R Ó D Ł A

- Aphthonius: *Progymnasmata*, edidit H. Rabe, *Rhetores Graeci*, vol. X: Lipsiae 1926.
- Doxopates: Ῥητορικαὶ ὁμιλίαι εἰς τὰ τοῦ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα, ed. Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, vol. II, Stuttgart: Cotta 1835, s. 569, 26-29.
- Georgius Choeroboscus: Περὶ τρόπων ποιητικῶν, ed. L. Spengel, *Rhetores Graeci*, vol. III, Lipsiae: Teubner 1856, s. 244-256.
- Gregorius Corinthus: Εἰς τὸ Περὶ μεθόδου δεινότητος, ed. Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, vol. VII, Stuttgart: Cotta 1834.
- Hermogenes: *Opera*, ed. H. Rabe, *Rhetores Graeci*, vol. VI, Lipsiae: Teubner 1913.
- Joannes Diaconus: Kommentar zu Εἰς τὸ Περὶ μεθόδου δεινότητος, ed. H. Rabe, *Aus Rhetoren-Handschriften*, „*Rheinisches Museum für Philologie*” 63 (1908), s. 127-151.
- Joannes Sardinus: *Commentarium in Aphthonii Progymnasmata*, ed. H. Rabe, *Rhetores Graeci*, vol. XV, Lipsiae: Teubner 1928.
- Quintilianus M.F.: *Institutionis oratoriae libri XII*, ed. L. Radermacher, Lipsiae 1965.
- Sopatros: Μεταποιήσεις, ed. S. Glöckner, *Aus Sopatros Μεταποιήσεις*, „*Rheinisches Museum für Philologie*” 65 (1910), s. 504-515.
- Σχόλια τὰ τοῦ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα, ed. Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, vol. II, Stuttgart: Cotta 1835.
- Theon Sophista: *Primae apud rhetorem exercitationes, innumeris quibus scatebant antea mendis Ioachimi Camerarii Pabergensis opera purgatae et in sermonem latinum conversae. Adiectus est quoquererum et verborum in iisdem memorabilium locupletissus index*, Basileae: sumptu et cura Ioannis Oporini, 1541.
- Theon Sophista: *Progymnasmata, accurate emendata ac recensita. Accedit interpretatio Latina, ita hac editione emendata, ut sit nova, Lugduni Batavorum: ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Acad. Typograph. 1626.*
- Theon Sophista: *Progymnasmata, typis repetunda curavit, adnotationes selectas J. Camerarii, J. Schefferi, Chr. Walzii editas, J. H. Lederlini ineditas, scholia Graeca et indices addidit C.E. Finckh, Stuttgart 1834.*
- Theon: *Progymnasmata*, ed. L. Spengel, *Rhetores Graeci*, vol. II, Lipsiae: Teubner 1854.
- Aelius Théon: *Progymnasmata, texte établi et traduit par M. Patillon avec l'assistance, pour l'Arménien, de G. Bolognesi, Paris 1997.*
- Joannes Pontanus: *Progymnasmatum Latinitatis, sive dialogorum volumen primum [...]* De rebus litterariis, Ingolstadii: excudebat David Sartorius, 1594.

Varinus Phavorinus: *Magnum ac perutile dictionarium*, Romae: Impressum per Zachariam Caliergi, 1523.

ANTOLOGIE

Hock R.F.: *The Chreia and Ancient Rhetoric. Commentaries on Aphthonius's Progymnasmata*, translated with an Introduction and Notes by Ronald F. Hock, Atlanta: Society of Biblical Literature 2012.

Progymnasmata: *Greek Textbooks of Prose Composition Introductory to the Study of Rhetoric. Writings by or Attributed to: Theon, Hermogenes, Aphthonius, Nicolaus Together with: Anonymous Prolegomena to Aphthonius, Selections from the Commentary Attributed to John of Sardis and Fragments of the Progymnasmata of Sopatros*, translated into English with Introductions and Notes by G. A. Kennedy, Fort Collins 2000.

Kennedy G.A.: *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*, translated with Introduction and Notes by George A. Kennedy, Atlanta: Society of Biblical Literature 2012.

PRZEKŁADY POLSKIE

Aphthonios: *Progymnasmata*, przeł. B. Awianowicz, „Terminus” 7 (2005), z. 1-2, s. 311-331.

Cyceron M.T.: *O mówcy*, przełożył, komentarzem i wstępem opatrzył B. Awianowicz, Kęty (Wydawnictwo Marek Derewiecki) 2010.

Kwintylijan M.F.: *Kształcenie mowy. Ks. I, II, X*, przełożył i opracował M. Brożek, Biblioteka Narodowa S. II nr 62, Wrocław Ossolineum [1951].

Listy Pliniusza Młodszego, tł. S. Patoń, do druku przygotował i notą wydawcy zaopatrzył J. Mikołajtis, Częstochowa 1967.

Hermogenes: *Sztuka retoryczna*, oprac., przekład i komentarz H. Podbielski, Lublin TN KUL 2012.

Izokrates: *Mowa IV: Panegiryk*, tł. K. Rekucka-Bugajska, „Filomata” 1996, nr 439/440, s. 369-370.

Progymnasmata. Greckie ćwiczenia retoryczne i ich modelowe opracowanie, opracowanie, przekład i komentarz H. Podbielski, Lublin: TN KUL 2013.

OPRACOWANIA

Awianowicz B.: *Progymnasmata w teorii i praktyce szkoły humanistycznej od końca XV do połowy XVIII wieku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2008.

Awianowicz B.: *Progymnasmata w rzymskiej teorii i praktyce retorycznej od pierwszych świadectw do „Institutio oratoria” Kwintyliana*, w: *Sapere aude. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi dr. hab. Marianowi Szarmachowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2004, s. 31-45.

Baldwin Ch.S.: *Ancient Rhetoric and Poetic. Interpreted from Representative Works*, New York 1924, Gloucester, Mass. 1959.

Brinkmann A.: *Die Homer-Metaphrasen des Prokopios von Gaza*, „Rheinisches Museum für Philologie” 63 (1908), s. 618-623.

Cichońska H.: *Teoria retoryki bizantyńskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1994.

Cichońska H.: *Historia i funkcja retoryki w Bizancjum*, w: *Retoryka w XV wieku*, red. M. Frankowska-Terlecka, Wrocław: Ossolineum 1988, s. 73-95.

Cichońska H.: *Retoryka chrześcijańska a retoryka pogańska*, w: *Studia Classica et Byzantina Alexandro Krawczuk Oblata*, Kraków: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego 1996,

- s. 139-144.
- Cichońska H., Lichański J.Z.: Zarys historii retoryki. Od początku do upadku cesarstwa bizantyjskiego, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1993 (wyd. 2 popr. – 1995).
- Cichońska H.: Bizantyńska definicja retoryki a jej klasyczne wzorce, „Meander” 50 (1995), z. 11-12, s. 535-548.
- Curtius E.R.: Literatura europejska i łacińskie średniowiecze, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997.
- Dickey E.: Ancient Greek Scholarship: A Guide To Finding, Reading und Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, From Their Beginnings To The Byzantine Period, Oxford: Oxford University Press 2007.
- Fulińska A.: Naśladowanie i twórczość. Renesansowe teorie, imitacji, emulacji i przekładu, Wrocław: Leopoldinum 2000.
- Glöckner S.: Aus Sopatros Μεταποιήσεις, „Rheinisches Museum für Philologie” 65 (1910), s. 504-515.
- Gronewald M.: Ein Fragment aus Theon, *Progymnasmata*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” (ZPE) 24 (1977), s. 23-24.
- Heath M.: Theon and the History of the *Progymnasmata*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 43 (2002/2003), s. 129-160.
- Henderson I.H.: Quintilian and the “*Progymnasmata*”, „Antike und Abendland” 37 (1991), s. 82-99.
- Hoppichler O.: De Theone, Hermogene, Aphthonioque *progymnasmatum* scriptoribus. Diss., Virceburgi 1884.
- Kennedy G.A.: Greek Rhetoric under Christian Emperors, Princeton, N.J. 1983.
- Kennedy G.A.: A New History of Classical Rhetoric, Princeton, N.J. 1994.
- Modlińska-Piekarz A.: Votum Davidicum. Poetyckie parafrazy psalmów w języku łacińskim w XVI XVII wieku, Lublin: TN KUL 2009.
- Modlińska-Piekarz A.: Retoryczna teoria parafrazy w starożytności i w epoce renesansu, w: *Studia rhetorica. Materiały z konferencji naukowej Retoryka dawna* Kraków, 16-17 marca 2009 roku, red. M. Choptiany, W. Ryzek, Kraków: Księgarnia Akademicka 2011, s. 145-162.
- Reichel G.: *Questiones progymnasmaticae*, Diss. Lipsiae 1909.
- Roberts M.: Biblical Epic and Rhetorical Paraphrase in late Antiquity, Liverpool 1985.
- Schindel U.: La teoria dei “*Progymnasmata*” in Grecia e a Roma: un testo di Teone non identificato, „Prometheus. Rivista quadrimestrale di studi classici” 22 (1996), s. 193-210.
- Schindel U.: Ein unidentifiziertes Rhetorik-Exzerpt: der lateinische Theon, Göttingen 1999.
- Zimmermann L.: Zur Überlieferung und Redaction von Theons *Progymnasmata*, *Collectanea Classica Toruniensia* XIV, hrsg. W. Appel, R. Jacobi, Toruń 2003, s. 94-101.

BYZANTINE THEORY OF PARAPHRASE
AND THE PRIMARY VERSION OF THEON'S *PROGYMNASMATA*

Summary

The theme of this report is limited to the Antiquity and to the Byzantine period. The paper discusses Byzantine treatises and commentaries to the Aphthonios' (*Προγυμνάσματα*) and Pseudo-Hermogenes (*Περὶ μεθόδου δεινότητος*). About a theory of paraphrase wrote the Byzantine grammarian, Georgius Choeroboscus, three commentators of Aphthonios' *Progymnasmata*: John of Sardis, John Doxopates, the anonymous and two commentators of 24th chapter of treatise *Περὶ μεθόδου δεινότητος*, who are John the Deacon and Gregory of Corinth. These texts are

known for scholars of Byzantine rhetoric, but here they will be anew interpreted and shown in the context of the ancient tradition with a particular consideration of the theories of Theon in his primary version of *Progymnasmata*, which consisted of the chapter about the paraphrase. This chapter survived only in the old, Armenian translation and because of it scholars didn't consider the full Theon's theory of paraphrase in their works. The present report attempts to respond to the research question, of how Medieval Greek commentators understood, adapted and developed the ancient rhetorical theory of paraphrase.

Summarised by Angelika Modlińska-Piekarz

Słowa kluczowe: teoria parafrazy, progymnasmata, Teon, Pseudo-Hermogenes, komentarze bizantyjskie, Georgius Choeroboscus, Jan z Sardes, Jan Doksapatres, Jan Diakon Logotheta, Grzegorz z Koryntu.

Key words: theory of paraphrase, progymnasmata, Theon, Pseudo-Hermogenes, Byzantine commentaries, George Choeroboscus, John of Sardis, John Doxopatres, John the Deacon, Gregory of Corinth.